

МАТН ВА УНИНГ ТАБИАТИ МАСАЛАСИ

Ўсаралиева Гулҳаётхон Маъмиржон қизи

АДПИ магистранти

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7874735>

Сўнгги йилларда филолог олимларнинг диққат эътиборини ўзига тортган масалалардан бири матн ва унинг табиати масаласидир. Бу масалани образли қилиб, филология фанларининг ўзига хос чорраҳаси, деб таърифлаш мумкин. Матн ва унинг табиати масаласида тилшуносни ҳам, адабиётшуносу услубшуносни ҳам, психоллингвистни ҳам, қисқаси, филологиянинг жуда кўп соҳалари мутахассисларини қизиқтирадиган нуқталар мавжуд. Бу масалани ўрганиш бўйича махсус филологик баҳс —матн назарияси ёки матн лингвистикаси баҳси шакллана бошлаганини эсласак, матн ва унинг табиати масаласи ҳозир филологиянинг долзарб масалалари доирасида қандай мавқега эга эканлиги яна ҳам аниқроқ намоён бўлади.

Матн шу вақтгача ўрганиб келинаётган лингвистик бирликларнинг биронтасига ҳам тўғри келмаслигини қайд этиб ўтиш лозим. Матнни сўзга ҳам, сўз бирикмасига ҳам, гапга ҳам тенглаштириб бўлмайди. Бошқача қилиб айтганда, сўз бирикмаси ёки гапни ўрганишда ишлатиладиган тушунча ва тамойиллар матнни ўрганишда ўзини оқламайди. Лекин сўз, бирикма ва гапларсиз матн ҳам юзага келолмайди. Матн сўзлардан, бирикмалардан, гаплардан ташкил топади. Бундан матннинг асосий белгиси миқдорий белги экан, деган хулоса келиб чиқмаслиги керак, яъни сўзлар йиғиндисига гап, гаплар йиғиндисига матн бўлар экан, деб қараш тўғри эмас.

Сўз билан гап орасидаги фарқ миқдорий фарқ эмас, балки мазмуний, сифатий фарқ эканлиги олимлар томонидан қайта-қайта таъкидланмоқда. Гап миқдор томондан сўзга ҳам, сўзлар йиғиндисига ҳам тенг бўлиши мумкин. Лекин биз ҳеч қачон сўзлар йиғиндисига тенг гапни гаплар қаторига, бир сўзга тенг гапни эса сўзлар қаторига кирита олмаймиз. Яъни кўп сўзли гап ҳам, бир сўзли гап ҳам “гап” деб номланувчи тил бирлигининг тавсифларига мувофиқ келади.

Гап билан матн орасидаги муносабат юзаки қараганда, сўз билан гап орасидаги диалектик муносабатни эслатади. Матн бир гапга ҳам, бир неча гапга ҳам, бутун бир китобга ҳам тенг бўлиши мумкин. Бундай матннинг гапдан фарқини фақат унинг ҳажмидан (гарчи ҳажм матн учун муҳим белгилардан бири ҳисобланса ҳам) қидирмаслик керак.

Бирор гапни лингвистик томондан тавсифлаганда, биз бу гапнинг муаллифи, яъни уни ким томонидан айтилгани ёки ким томонидан ёзилгани тўғрисида бош қотириб ўтирмаймиз. Мазкур гапнинг лингвистик табиати унинг мазмун ва шакл томондан қандай гап эканлиги, унинг қандай бўлаклардан ташкил топганлиги, бу бўлакларнинг нималар воситасида ифодаланганлиги каби масалаларда намоён бўлади. Бу масалалар матн учун ҳам фақат айрим ҳолларда маълум бир қиймат касб этиши мумкин. Лекин матннинг туб моҳиятини бу хусусиятлар белгиламайди. Матн конкрет шахс томонидан конкрет мақсадда ҳосил қилинади. Матнни, айниқса, бадий матнни ўрганганимизда, биз бу матннинг нимани ифодалашга қаратилганлиги, уни ким яратгани каби масалаларни эътибордан соқит қилолмаймиз. Матн маълум билим, кўникмага, маълум хулқ-атворга эга бўлган конкрет шахс томонидан маълум шароитда маълум мақсадни кўзлаб яратилгани учун унда муайян қонун-қоидага, дастурга асосланган элементлар

билан бир қаторда мазкур қонун-қоида ва дастурдан чекинадиган, тасодифий характерга эга бўлган элементлар ҳам учрайди.

Матн назарияси (матн лингвистикаси) баҳсида матн асос эътибори билан лингвистик объект сифатида ўрганилиб келинмоқда. Бу йўналишдаги тадқиқотларда матн муайян белги-хусусиятларга эга бўлган статик ҳодиса сифатида тушунилади. Бу назария ҳозирги тилшуносликнинг ғоят истиқболли йўналишларидан бири саналади.

Шу билан бирга матнни муайян белги-хусусиятларга эга бўлган статик объект сифатида тадқиқ этиш уни бошқа нуқтаи назарлардан ўрганишга асло тўсиқ бўлмайди. Матннинг лингвистик табиати, унинг тузилиши, асосий белги-категориялари фан учун қанчалик муҳим аҳамиятга эга бўлса, матн генерацияси, матннинг яратилиш жараёни каби масалалар ҳам тилшунослик учун шунчалик муҳим аҳамият касб этади. Бу фикр, биринчи навбатда, бадий матн кўринишларига тааллуқлидир.

Ўзбек ёзувчиларининг матн устида, сўз устида ишлашини ўрганиш бўйича тилшуносликда маълум тажриба тўпланган. Бу тажрибали ёзувчининг матн устида ишлашини ўрганишнинг ўзига хос масалалари ва методларини белгилаб олишга ёрдам беради.

Демак, шуни инобатга олиш керакки, нутқ генерацияси нуқтаи назаридан (у ёки бу таланти ёзувчининг қўлёзма устида ишлашини нутқ генерациясининг махсус кўриниши сифатида қараш мумкин) матн статик ҳодиса эмас, балки динамик ҳодиса саналади. Қўлёзма устида ишлаш ёки асарни қайта нашрга тайёрлаш жараёнида ёзувчи томонидан бутун матнга ёки унинг муайян қисмларига маълум ўзгаришлар киритилади. Бундай ўзгаришлар натижасида бутун матннинг ёки унинг бирор қисмининг ўзига хос қўшимча нусхалари, вариантлари юзага келади. Матннинг қўшимча нусхаси ёки варианты дейилганда, мазкур матнда тасвирланган воқеа-ҳодисаларнинг бошқа воқеа-ҳодисалар билан алмашуви эмас, балки ўша воқеа-ҳодисаларни тасвирловчи ифода воситаларининг бошқа ифода воситалари билан алмашуви, матн таъсирчанлиги, ихчамлиги, образлилигининг кучайиши назарда тутилади.

References:

1. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. – М., Наука, 1981. – С. 4-5.
2. Бушуй Т., Сафаров Ш. Тил қурилиши: таҳлил методлари ва методологияси. – Тошкент: Фан, 2007. – 274 б.
3. Боймирзаева С. Матн модаллиги. Монография. – Тошкент: Фан, 2010. – 152 б.
4. Боймирзаева С. Матн мазмунида темпораллик семантикаси. Монография. – Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” давлат илмий нашриёти, 2009. – 189 б.